

NIKOLA GRDINIĆ

DOSITEJEVA REČENICA I EVROPSKA TRADICIJA

Ernst Robert Kurcijus (Curtius) u znamenitoj knjizi *Evropska književnost i latinski srednji vek* (*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1948) preduzeo je da pokaže kako Evropska književnost čini jedinstvenu, organsku celinu, a ne mehanički zbir različitih nacionalnih kultura. Bez tog kulturnog jedinstva, smatrao je, ona bi bila samo geografski pojam. Da bi to jedinstvo dokazao usmerio je pogled na poznato ali zanemareno vreme – latinski srednji vek – kada je Evropa poslednji put bila kulturno jedinstvena. Latinski srednji vek funkcioniše u njegovoj koncepciji kao akumulator, ili rezervoar, u kome se sačuvalo nasleđe antike koje se u novom dobu izlilo u nacionalne jezike i kulture Evrope. Tako evropska kultura ima organsko jedinstvo jer su se različite nacionalne književnosti razvile iz iste osnove. Da bi to pokazao Kurcijus je posebnu pažnju obraćao na povratne ili konstantne fenomene čije trajanje može da se prati od antike do modernog doba.¹ To su bili topoi, manirizam i klasika, večiti sukob novih sa starim, stilska sredstva i postupci. Odmah kako je knjiga objavljena primećeno je da u njoj nema primera iz slovenskih književnosti, koje su takođe evropske, jer ih Kurcijus nije poznao. U tom smislu ovaj rad je dopuna Kurcijusovoj ideji o jedinstvenoj kulturi zasnovanoj na istoj podlozi na dva načina. Prvo, kao

¹) Kurcijusovi konstantni fenomeni mogu se povezati, kao potvrda, sa Brodelovom (Fernand Braudel) idejom o mnogostrukosti vremena u kome teku naporedo istorijski procesi dugog trajanja, kratkog trajanja, kao i izvestan broj procesa srednjeg trajanja – jedna vrsta događaja zanima političkog i vojnog istoričara, ekonomistu, a druga istoričara umetnosti, kulture ili književnosti. Zanimanjem za fenomene dugog trajanja Kurcijus je u književnoistorijska istraživanja uneo nešto novo.

istraživanje fenomena dugog trajanja u književnosti na gradi iz jedne slovenske književnosti. Drugo, kao dopuna evidenciji konstantnih, ili povratnih, fenomena dugog trajanja od antike do modernog doba. Kurcijus nije raspravljao o periodnoj rečenici kao modelu koji je imao značaj osnove ili uzora u građenju vernakularne rečenice u novovekovnim nacionalnim književnostima, niti je ta tradicija u evropskim književnostima u okviru Kurcijusovog apstraktnog modela kasnije istražena. Tokom svoje duge istorije model periodne, retorske rečenice bio je podražavan i odbacivan, ali se ponovo vraćao i održao sve do naših dana u pojedinim posebnim oblastima upotrebe.

Identitet periodne rečenice čine: odnos između njenih delova, kola, kolona (*colon, membrum*), i koma (*comma*), zasnovan na smenjivanju protasisa i apodosisa; posebno birane stilske figure i jezički izrazi; sredstva ritmizacije, delom pozajmljena iz poezije; osobenu punktaciju. U retorskoj periodnoj rečenici od svih navedenih elemenata najvažnija je njena forma, koja je čini onim što jeste: postojanje napetosti, zaokreta ili protivstavljanja, između protasisa i apodosisa. Ostala sredstva mogu se posmatrati kao manje važna. Na formu rečenice ćemo najviše i obraćati pažnju, jer je to predmet našeg rada.

Put kojim je antičko učenje o periodnoj rečenici postalo deo srpske kulture iziskuje jedno specifično istorijsko objašnjenje. Posle 1690. godine deo srpskog naroda je istorijskom kontingencijom prešao da živi u Austrijsko carstvo. Zvanični jezik administracije u Austriji bio je latinski, zbog čega je poznavanje ovog jezika postalo uslov elementarne komunikacije i opstanka u novoj sredini. Zbog toga su veoma rano osnovani latinističko-slovenski kolegiji u austrijskom Beogradu i Sremskim Karlovcima, gde je bilo sedište srpskog Patrijarha. Latinski jezik se učio i na strani, posebno u Kijevsko-mogilijanskoj akademiji, protestantskim licejima srednje Evrope, ređe jezuitskim. U školama se predavala retorika i poetika, a u odeljku pod nazivom *elocutio*, učilo se sastavljanje periodne rečenice, pri čemu je posebno obraćana pažnja na Ciceronov model periodne rečenice kao uzor vredan oponašanja. Otuda paradoks – razvijen latinizam (pismenost, književnost, nauka) u pravoslavnoj kulturi.² Institu-

⁽²⁾ O ovome pitanju vidi rad N. Ristovića, *Srpska književnost na latinskom jeziku*, u: *XVIII stoleće*, VI. *Nova viđenja*. Novi Sad 2007, str. 40-66.

cionalno obrazovanje bilo je glavni put usvajanja znanja o građenju rečenice, a svoju primenu imao je i u umetničkom stvaranju. Putevi usvajanja retorskih učenja čiji je deo bilo sastavljanje perioda bili su raznovrsni, izukršteni. Mogućno je to pokazati na primeru Dositeja, koji je u sistematskom obliku učio retoriku i poetiku u školi grčkih prosvetitelja u Smirni. S druge strane, na njega je uticala omilitika, posebno tip retorske organizacije teksta patrističkih spisa, na šta je upozorio Vatroslav Jagić.³ Apstraktne pojmove objašnjavao je kratkim pričama i primerima.

Primer cirkularne retorske rečenice pre Dositeja Obradovića, a da se javlja u značajnom tekstu značajnog autora, nalazimo u predgovoru Zaharija Orfelina za „Slaveno-serbski magazin” (1768). To je programski tekst sa idejama karakterističnim za prosvetiteljski pokret. U njemu se zalaže za upotrebu vernakularnog jezika u nauci i književnosti, i za izdavanje časopisa, koji je upravo pokretao, kao instrumenta modernog intelektualnog razvoja. Rečenica glasi:

Pravda što i prežde toga bili visokije učilišta, bilo mudrih mužej, koih učena dela i knjige ne malu prinose polzu [protasis]; adnako oni služili onima, koji podražavali im u visokom učenju, da i to latinskom jeziku, kako to same nji[h]ove knjige dokazujut, a o onima, koji učilištnog mleka, ako i želili, vo za lišenijem nuždnoqa sredstva, vkusiti ne mogli, popečenija ni malo ne bilo [apodosis] [= PROTASIS]: *a naprotiv* toga muži sadašnjeg vremena, starajut se ne samo za prosvještenije škol i visokoh nauk, koje služet obštstvu vo obšte, no i radi svakog osobenno, to jest, radi svakog ot onih, koji ne mogli biti u školah, da k znanju nauk velikuju ohotu imut, razsuzđavajući pravedno, što bez toga skotu biti prirodno [protasis], *a čelovek* svakoga i naipodljejšeg sastojanija, jest li skotam bezsmislenim upodobiti se nerad, toga konačno trebujet.⁴ [apodosis] [= APO-DOSIS]

Period je simetričan, sastoji se iz dva dela gotovo jednake dužine razdvojena dvotačkom. Ovaj interpunkcijski znak označavao je pro-

⁽³⁾ Vatroslav Jagić, *Dositejeva rečitost*, “Brankovo kolo”, XVII (1911), str. 177a-180b (takođe u: *Isti, Izabrani kraći spisi*. Zagreb 1948, str. 369-373; *Dositej Obradović*. Priredio M. Leskovac. Beograd 1962, str. 168-173).

⁽⁴⁾ “Slaveno-serbski magazin”, Venecija (1768), str. 3-4 (fototipsko izdanje, Novi Sad 1960).

tivnost, ili zaokret, prelaz sa protasisa na apodosiis. Prvi deo perioda sastoji se iz dva semikolona odvojena tačkom zarezom, u prvom se nagoveštava, stvara očekivanje, koje se razrešava u sledećem semikolonu, do dvotačke. Unutar prvog dela rečenice funkcionišu kao mali protasis i apodosiis. Zajedno daju veliki protasis. Iza dvotačke sledi zaokret, počinje sa „a naprotiv”, rastavnim veznikom i negacijom. Protivan stav izlaže se ponovo u dva kolona koji zajedno u sklopu celine funkcionišu kao veliki apodosiis. Semantički posmatrano ova dva dela perioda (veliki protasis i apodosiis) su antitetična. Rečenica je kružna, a unutar nje su upisana dva manja kruga. Četvoročlani period sa simetričnim odnosom dva njegova dela može se smatrati idealnim, ili klasičnim oblikom perioda. Glavna misao iskazana je u prvom članu drugog delu perioda – „muži sadašnjeg vremena, starajut se [...] radi svakog osobenno”, pa je otuda građena na antiklimaksu, tj. završetak je miran kao i početak. Ritmičnost počiva na semantičkom i sintaksičkom paralelizmu članova pojačanom anaforama („*bili* visokije učilišta, *bilo* mudrih mužej”), ponavljanjima („služili *onima*”; „a o *onima*”; „*svakog* osobenno”, „*svakog* ot onih”); glasovnim ponavljanjima („obšestvu vo obšte”), samerljivošću delova perioda (izokoloni), glagolskim daktilo-trohejskim klauzulama na završecima kola („ne bilo”; „trebujet”). Smisao perioda nije jasan sve dok se u čitanju ne dođe do kraja rečenice.

Ceo Orfelinov predgovor za „Slaveno-serbski magazin” napisan je periodnim rečenicama različitog stepena složenosti, sa dva, tri ili četiri člana. U njihovom smenjivanju postoji određen ritam: smenjuju se dugi i kratki periodi povezivani sa umetnutim prostim, neperiodičnim rečenicama.

U poređenju sa Orfelinovom periodnom rečenicom Dositejeva se može shvatiti kao njena dalja razvojna etapa. Za razumevanje njegove rečenice od izvesne pomoći mogu nam biti njegovi iskazi o stilu i periodu u esejima o ukusu, čitanju knjiga i položaju pisca u društvu. U eseju o ukusu, objavljenom u *Sobraniju* (1793), pisao je:

Svojsvo dobrogo spisanija sastoji se u jednoobraziju namjerenija, u različnosti i priličnosti metafora i priupodobljenija, u točnosti i u pravosti reči s mislima, u složnosti i soglasiju izrečenija. [...] Blagodat, dakle, i prijatnosti jednog složenija ne sastoji se u toploti čitaočeva voobraženija, nego proishodi iz sastojanija i samoga jestetstva

vešti i pravila na kojima se spisanija sude, i utvrđena su na tako izvesnim i neprikosnovanim osnovanijam, baš kao i matematičeska. Na primer, da je poredak bolji nego smuštenije; da harmonija to jest soglasije, većma uslaždava nego nesoglasije. [...] U najlepšemu periodu ili stihu, neka se samo jedna reč oduzme, ili nepristojno položi, sva se lepota porušava, i prijatnost gubi. U govorenju nejma čovek dovoljno vremena da prinadležitelno svoj period izmeri i reči raspoloži; a u pisanju ovo se može imati; zato ko se u ovome često zapinje, većma greši, zašto, ako ni s kim, barem sa svojim ušima mogao je se sovjetovati.⁵

Način na koji se gradi rečenica estetsko je pitanje. Kakva rečenica treba da bude da bi se smatrala lepom, odnosno da bi delovala na čitaoca? Lepota „dobrog spisanija” prebiva u ispunjavanju pravila, koja se navode: poredak i harmonija. Pominjanje simetrije, matematike, ritma, stroge arhitektonike perioda u kojoj izostavljanje samo jedne reči urušava čitavu konstrukciju, upućuje na klasicistička načela lepog koja objektivno postoje i zauvek su data u pravilima. Što se ovakvi iskazi javljaju u eseju o ukusu traži posebno objašnjenje. Ovim iskazima Dositej pokušava da reši problem koji je razumljiv iz šireg konteksta.⁶ Naime, klasicistička teorija je principe lepog izvodila deduktivno polazeći od opštih pravila kao da lepo prebiva u samom predmetu, te da je jednom zauvek dato i utvrdivo. Uvođenje pojma ukusa bilo je znak premeštanja pojma lepog u subjekat, pa prema tome početak shvatanja o relativnosti, i subjektivnosti, lepog koje je do punog izraza došlo u romantizmu. Čitav Dositejev esej o ukusu (*gusto*)⁷ pokazuje da je Dositej posedovao svest o tome da lepo može za različite ljude da bude različito, ali je sa druge strane tu relativnost nastojao da ograniči kolektivnom normom. Lepo je ono

⁵) Dositej Obradović, *O raznim stvarima, a najpre o vkusu*, u: *Sobranije*, objavljeno u: *Dela Dositeja Obradovića*. Beograd 1911, str. 329-330.

⁶) Za razumevanje šireg konteksta vidi: Ernst Kasirer [Ernst Cassirer], *Filozofija prosvetiteljstva*. Prev. N. Basta. Beograd 2003, str. 340-408 (posebno str. 367-385).

⁷) Uži kontekst u kome se razmatraju navedeni fragmenti vidi u filozofskim interpretacijama Dositejevog eseja: Milan Damjanović, *Dositejev imperativ ukusa*, “Naučni sastanak slavista u Vukove dane”, 19/2 (1990), str. 161-172; Mirko Zurovac, *Dositejevo shvatanje ukusa*, u: *Život i delo Dositeja Obradovića*. Beograd 1999, str. 91-107.

što se većini ljudi sviđa, a sviđa im se jer je kao takvo dato od Tvorca. Klasicistička estetika ovde kao da nastoji da spase pojam lepog koji se premešta u subjekt uvođenjem kolektivne norme ukusa, odnosno premeštanjem izvora pravila u Tvorca. U opisu Hopovske doline u autobiografiji Dositej je u komentaru njenu lepotu izveo iz delovanja Tvorca koji ju je po svojim pravilima uredio, te svoje oduševljenje lepotom dovodi u vezu sa opštom normom. Tako subjektivni doživljaj ima izvor u opštim načelima. Pomenuta dvojnost, predromantičarskog i klasicističkog, ogleda se i u Dositejevim tvrdnjama, s jedne strane, da je ukus urođen, s druge, da ukus može da se uči, odnosno racionalno izgrađuje. Otuda bi se Dositejeva pozicija približno tačno mogla odrediti kao naprednog klasiciste, odnosno umerenog predromantičara. Njegova shvatanja imaju prelazni karakter između klasicističke i romantičarske koncepcije, bliže klasicističkoj. Moglo bi se reći kako nastoji da na planu teorijske rasprave odbrani klasicističko shvatanje lepog od subjektivnog relativizma, svestan, pri tome, relativnosti lepog i značaja subjekta u doživljavanju lepog. Naglašava pravila na pozadini sopstvene prigušene samosvesti o njihovoj neodrživosti ili nepotpunosti. Ili, gledano iz drugog pravca, budući svestan nedovoljnosti racionalnog određenja lepog, da ga je dopunio ili relativizovao unošenjem intuitivnog. Ovakva interpretacija o dvojnosti njegovih shvatanja ima širu potvrdu u drugim njegovim spisima. Tako, na primer, u pismu Josifu Jovanoviću Šakabenti iz 1784. godine Dositej kaže da je od Požuna do Halea putovao zaobilazno preko Sicilije, Carigrada, Moldavije i Šlezije, zato što je kružna linija lepša od prave. U nastavku pisma lepotu kružne linije obrazložio je pozivajući se na opšte svojstvo prirode u kojoj nema pravih linija i na utisak koji krugolike linije prirode ostavljaju na čoveka. Da je kružna linija lepša od prave izvodi se iz zakona koji objektivno postoji u prirodi a koji je delo Tvorca, ali se dodatno proverava, ili potvrđuje, načinom na koji deluje na subjekat.⁸ Tako se ponovo pokazuje uočena dvojnost (ako mislimo da su protivrečni) ili spoj (ako mislimo da su povezivi) dva različita elementa, racionalnog i iracionalnog u definisanju pojma lepog.

⁽⁸⁾ Podrobniju analizu estetičkih iskaza u Dositejevom pismu vidi u: Nikola Grdinić, *Tajna Dositejeve putne linije*, u: *XVIII stoleće*, IV. *Putovanja*. Novi Sad 2006, str. 50-75 (posebno str. 61-62).

O periodnoj rečenici Dositej pisao je u eseju o čutanju knjiga:

Mnogi trudoljubivo muče se i troše dugo prepisujući periode i cele listove spisatelja, i to naizust uče. Ne velim da ovo nejma svoju polzu, ali ne k trudu i k zaimanju vremena pristojeću, navlastiti onima koji nelasno naizust učiti mogu. S druge strane, pak, ovu smatrajući prouzrokuje veću štetu nego polzu, zašto smeta i vospeštava da učenik s vremenom može sebi svoj sopstveni način pisanja i izgovora priobresti.⁹

Ključna misao u ovom odlomku je kritika slepog podražavanja ili kopiranja, kroz isticanje zahteva za originalnošću. To još uvek ne znači izlaženje iz klasicističkog shvatanja originalnosti kao individualne (originalne) realizacije opštih pravila. Ali, i sam po sebi zahtev da se ima „svoj sopstveni način pisanja i izgovora”, mada ne mora značiti izvoran, različit od svakog drugog, već svoj način izražavanja na osnovi pravila na koja se oslanjaju i drugi koji pišu, ipak, tautološki rečeno, postavlja zahtev za stilom koji je prepoznatljiv i osoben za onoga koji piše. Uostalom, ako problem shvatanja originalnosti razmotrimo na primerima iz dela samog Dositeja, možemo primetiti da pojam originalnosti nije jedinstven. U Dositejevom opusu postoje izvorno napisana dela i eseji, zatim prevodi i prerade, kao i znatan broj tekstova koji su se u njegovom vremenu smatrali originalnim, ali ne prema našim sadašnjim merilima koja pojam originalnosti izjednačavaju sa izvornošću. Takav je i esej iz koga je uzet ovaj citat – iz različitih izvora je preuzimao, sakupljao misli o jednom predmetu koje je slobodno varirao i prerađivao dajući im novu obradu, i dodajući im svoje misli. Ulazio je, na izvestan način, u utakmicu sa drugim piscima u obradi iste teme. Dositej je bio protiv slepog kopiranja ili oponašanja uzora u građenju stilskog izraza.

Ne treba zaboraviti da je retorska teorija veliku pažnju poklanjala primaocu, i da se jezički izraz podređivao ne samo svrsi, već i tipu publike kojoj je govor bio namenjen. Učenja teorijskih priručnika o potrebi da se u pisanju i govorenju stil podređuje i tipu publike kojoj je namenjen, samo su mogla biti dodatni faktor u realizaciji prosvetiteljskog programa čija je bitna odlika angažovan odnos prema dru-

⁹) Dositej Obradović, *O načinu s velikom polzom čitati*, u: *Sobranije*, nav., str. 309.

štvu. A Dositej je kao tipičan kulturoborac na prvom mestu nastojao da izvrši promenu u kulturi. Da tako deluje bilo mu je moguće jer su za to krajem 18. veka postojali potrebni društveni uslovi – povećan broj pismenih ljudi, značajno proširen srednji društveni sloj, razgranata trgovačka mreža knjigom, povećan broj štamparija. Dositejev pretpostavljeni čitalac, publika kojoj se obraćao, za koju je pisao, na koju je najviše mislio kada je pisao, bili su pismeni, ali neobrazovani ljudi. Na prvom mestu za njega to su bili seljaci, jer su činili najveći deo društva, potom ženska publika, jer su žene u procesu vaspitanja dece imale važno mesto. Ovo je potrebno imati u vidu, da je Dositej želeo da deluje na žensku populaciju i seljake, jer je njegova publika bila najvećim delom iz građanskog staleža. Da se iz perspektive tipa čitaoca kome se obraćao, odnosno namere, može, ili treba, posmatrati njegovo oblikovanje jezičkog izraza, i sam je ukazivao:

Nije moguće pisati nравоučitelna nastavljenija, da se ne čini da onaj koji piše ne uzima na sebe vid starešinstva i dostojinstva. Moralna uvještanija bila bi slaba i nedejstvitelna, kad ne bi bila ukrepljena *glasom i štilom, premda ne dogmatičeskim, ali ništa manje dostojinstva punim i velikoljepnim*.¹⁰

Odbacivanje „dogmatičeskog” stila u korist stila koji je „dostojinstva pun” (prikladan) i „velikolepan” (koji ima veliku lepotu) mogao bi da bude opis ovde izložene situacije u Dositejevim shvatanjima u drugačijoj terminologiji. A suština toga shvatanja, ako ga dobro interpretiramo, jeste udaljavanje od klasicističkog i racionalističkog koncepta umetnosti, shvatanja lepog i stila pisanja, ali na način koji se ne može shvatiti kao izrazit, ili radikaln. Uzroci toga otklona koliko su bili teorijski, toliko su bili pragmatični. Pomoću njih je obrazlagana potreba uvođenja u upotrebu pojednostavljene grafije (građanska geometrizovana ćirilica nasuprot kitnjastoj crkvenoj) i svakom razumljivog jezika. Kao što u estetičkim shvatanjima nije napustio racionalne osnove, mada je uz njih uveo i iracionalnu, subjektivnu komponentu, kao što u jeziku nije potpuno napustio rusko-slovensku tradiciju, mada je uveo narodni jezik, tako i u odnosu na

⁽¹⁰⁾ Dositej Obradović, *Čemu se ima nadati za života onaj koji što piše i na štampu izdaje*, u: *Sobranije*, nav., str. 268. Kurziv N. G.

periodnu rečenicu nije napustio potpuno njene principe. Dositej je imao razvijenu teorijsku samosvest o onome što čini, kao što je imao samosvest o teorijskim problemima umetnosti vremena u kome je živio.

U Dositejevim spisima javljaju se, prema retorskoj klasifikaciji sintaksičkih kompozicija, dve vrste rečenica: 1. slobodne (*oratio soluta*; onakav tip rečenica kakav susrećemo u svakodnevnom govoru); 2. periodne (*periodus*). U njegovim tekstovima moguće je pronaći obe vrste rečenica prema navedenoj klasifikaciji,¹¹ ali i rečenice koje imaju prelazne karakteristike, pomešane osobine, od uprošćene periodne do neperiodne, ali i dalje retorske rečenice, koja liči na periodnu, mada to nije. Granicu u pojedinim slučajevima nije lako nedvosmisleno odrediti, mada nam je u načelu razlika između periodne i neperiodne rečenice jasna. Dakle, reč je o pojavama koje ne podležu kodifikovanoj klasifikaciji, pa je i pitanje njihovog pojmovnog i terminološkog određenja otvoreno. Sažeti prikaz Dositejevih rečeničnih modela oslonjenih na retorsku periodnu rečenicu mogao bi da se da postupno polazeći od nedvosmisleno jasno periodnih rečenica do rečenica koje u različitom stepenu, i na različite načine, odstupaju i udaljavaju se od nje. Posmatrano iz ove perspektive, u Dositejevom delu postoji značajna raznovrsnost rečeničnih konstrukcija.

Najčešće periodne rečenice sastavljene su iz dva kolona, protasisa i apodosisa u antitetičkom odnosu. Na primer:

Iz toga što smo dovde predstavili dovoljno se dokazuje da srce, koje ne čuvstvuje slatku ljubav i milošće strast, neće nikad kadro biti kakove libo pohvalne misli i namjerenija začeti [protasis], poneže iz ljubavi, kakogod iz jednog prisnotekućeg izvora, rađa se dobrota prava, milost iskrena, goreća i neprestana želja, one koje ljubimo blagopolučnim učiniti, vsegda zadovoljne i navek radosne gledati [apodosis].¹²

⁽¹¹⁾ Osim osnovne podele na periodne i slobodne rečenice, ponegde su se unutar klase neperiodnih rečenica razlikovale dve vrste: *oratio soluta* i *oratio perpetua* (parataksičko nizanje rečenice sa upotrebom epifraze), v.: Heinrich Lausberg, *Elemente der literarischen Rhetorik*. München 1963, str. 147.

⁽¹²⁾ Dositej Obradović, *O ljubovi*, u: *Sovjeti zdravago razuma* [1784], objavljeni u: *Dela Dositeja Obradovića*, nav., str. 100.

Sva stvorenja naode se u vsegdašnjem dviženiju i poslu [protasis]; zato i čovek, kako slovesan i razuman, ne valja da u lenosti gnjije i trune [apodosis].¹³

U prvoj rečenici semantički odnos između protasisa i apodosisa jeste antiteza (srce koje ne oseća / srce koje oseća), a kako su suprotstavljena dva različita smisla o istom, onda je to posebna vrsta antiteze koja se u retorikama nazivala *correctio*. Oba člana su samerljive dužine, a reči na završecima kola su iste daktilske strukture sa glasovnim podudaranjima na završecima (*začeti/gledati*). Sintaksički njihov odnos je koordinirajući (Iz toga... poneže, tj. jer, budući da). U drugoj rečenici odnosi između protasisa i apodosisa su subordinirajući, svodivi na logičko-silogističke. Prvo se iskazuje opšti stav (premissa: sve što je živo kreće se i nešto radi; srednji član: i čovek je živo biće), zatim u odričnoj formulaciji zaključak: ne treba biti lenj. Oba perioda od stilskih figura imaju samo epitete (obični i složeni), sa jednim umetkom (*commata*). To su periodi jednostavne strukture.

Ređe se u Dositejevim spisima mogu pronaći složeni periodi, sa dvostrukim upisivanjem krugova protasisa i apodosisa, dakle kao mali protasis i mali apodosis unutar većeg sintaksičkog okvira koji u sklopu te celine funkcioniše kao veliki protasis ili apodosis. Na primer, u pismu koje je Dositej uputio Pavlu Solariću 1804. godine u Trst:

*Znate da bez potrebe lasno se pisati ne nakanjujem [mali protasis], ali kad bi' vam i iz ljubovi srca pisao, imao bi' šta [mali apodosis] [= PROTASIS], zašto bi' sve to više materije nahodio [mali protasis], a k tome sad vremena ne preteče [mali apodosis] [= PROTASIS], zašto sve mislim o različnim materijama vtore časti *Sobranija vešti* [protasis], od koji' sam juče devetu soveršio glavu [apodosis] [= APODOSIS].¹⁴*

Nepotpune misli nagomilane u prvom delu rečenice stvaraju izvesnu napetost i očekivanje koje se kroz kretanje protasis-apodosis

⁽¹³⁾ Dositej Obradović, *Kako valja blagoustrojiti i prigotoviti razum i srce jednoga deteta, da poleznim i blagopolučnim čovekom postane*, u: *Mezimac* [objavio Pavle Solarić iz Dositejevog rukopisa 1818], objavljen u: *Dela Dositeja Obradovića*, nav., str. 416.

⁽¹⁴⁾ *Dela Dositeja Obradovića*, str. 544.

razrešava na kraju. Rečenica je zanimljiva po udvojenom velikom protasisu, a razrešenje je dato u dvočlanom apodosisu. Misao se postupno razvija uzlazno-nizlaznim kretanjem. Odnosi između članova su: koordinirajući (znate... ali; zašto... od kojih) i subordinirajući (zašto... a). Čitava rečenica ima ritam, koji se zasniva na smenjivanju izokolona u dižućoj i spuštajućoj intonaciji; upadljivo je odsustvo zvukovnih ponavljanja, stilskih figura i numerusa (ritmiziranih završetaka članova).

Treći primer:

Valja dete naučiti da je blagorodno i slugi i sluškinji koi ga poslužuju, jer ono samo sobom toga jošte nije kadro zaslužiti; da je blagorodno svakom čoveku za najmanju dobru reč, da je dužno nikoga ničem uvrediti niti ozlobiti, svakom po sili i mogućstvu svome dobro učiniti, i svoju blagodarnost u svako vreme slovom i delom pokazivati; dati mu da pozna, da to bog oće, i za naše isto blagopolučije to od nas iziskuje, jerbo samo na ovi način možemo s drugim ljudma i sami sa sobom, u miru u ljubavi i u zadovoljnosti prebivati i život naš tiho i slatko provoditi.¹⁵

Ovaj primer može se uslovno analizirati kao period. Razlike između periodne strukture i gramatičke strukture nisu jasne ili čvrste. Odnos između periodnog protasisa i apodosisa organizovan je kao što je to u govornom jeziku. Prvi deo sastoji se od niza parataksički nanizanih kola povezanih anaforskim ponavljanjem („da je” i „dati mu da”). U drugom delu iskazana je glavna misao (kao što je to u periodu). Njihov odnos je uzročno-posledičan (Valja... jerbo...). Ima retorskih elemenata kao što su anafora, amplifikacija, parataksa, ima dva dela koji podsećaju na periodnu strukturu, ali nema najvažnije – napetosti ili zaokreta u odnosu između njih, kao ni stilske ukrašenosti, eufonijske orkrestracije, numerusa.

Četvrti primer:

U svem ovom spisaniju, pri svakom obstojateljstvu, prilagaću i pridodavati npravoučitelna naznamenovanija i polezne ko upravljeniju žitija sovžete i nastavljenija, koje sam od učeni ljudi naučio i iz polezni knjiga počerpao [protasis], *niti* ću biti ja, *no* polza bližnjega

⁽¹⁵⁾ *Isto*, str. 72-73.

moga prvo načalno namerenije ove knjige [apodosis] [= PROTASIS]: *a to što* budem i o sebi govoriti ne boim se da mi se neće verovati [protasis], *jer ću* imati premnogi uzroka samoga sebe osuđivati i pohuđavati, *a* vesma malo ili nimalo hvaliti.¹⁶ [apodosis] [= APODOSIS]

Glavna misao je u sredini, uslovno rečeno, perioda, na završetku prvog kolona. Formulirana je kao antitetički iskaz poznat u retorikama pod nazivom *correctio*, a po tipu shema „non A, sed B”. Prvo se kaže šta neće biti namera njegove knjige, a onda šta hoće. Njoj prethodi jedna završena misao isprekidana umetnutim rečenicama. Glavna misao je međutim izrečena bez jasne ili logičke povezanosti sa prethodnom. Deo rečenice koji sledi takođe je jedna završena misao u dopunskom odnosu prema glavnoj misli. Prema tome ova rečenica u odnosu na Orfelinovu bitno se razlikuje po tome što ima glavnu misao sa iskazima ispred i iza, u relativno slobodnim ili labavim semantičkim vezama. Dok Orfelinova rečenica svoju glavnu misao iskazuje u svim njenim delovima koji tek svi zajedno, kroz antitetičke odnose, iskazuju glavnu misao, tako da ako se iz nje izostavi samo jedan deo ona gubi smisao, u Dositejevoj, ako se izostave delovi, glavna misao je sačuvana. Obe rečenice imaju klimaks u sredini, ili pri njenom kraju, ali je kompozicija čitavog rečeničnog sklopa drugačija, jer u prvoj glavna misao ide kroz sve njene delove, u drugom slučaju se samo u jednom njegovom delu realizuje. Može se formalno podeliti na sekvence koje samo liče na protasis i apodosis, jer nemaju odnos koji podrazumeva nekakvu napetost, suprotstavljanje ili kakav okret. Rečenica poseduje sekundarne karakteristike perioda u zvukovnoj organizaciji.

Peti primer:

Poznati sebe, poznati ljude; niove naravi, i najpotaena sklonjenja i pristrastvia niovoga srca, iz koi proizniču i proishode sva niova namerenija, dviženija i dela, o tom su se trudili najveći ljudi, i do danas o tom se upražnjavaju i staraju veliki filozofi [protasis], budući dakle da me je promisal neba opredelio, da provedem život moj s razni narodi, s ljudma i s ženama; s bogati i siromasi, s učeni i pro-

¹⁶) Dositej Obradović, *Život i priključenja*. Lajpcig 1783, str. 6 (fototipsko izdanje, Novi Sad 1989).

sti, s crkovni i mirski, s koima nisam trgovao kupovao ni prodavao, sad je moja starost bila, poznati kakvi su ljudi, i iz koi uzroka bivaju taki, ili drugojači, kakvi bi valjalo da budu, i črez koja sredstvija mogli bi taki postati [apodosis] [= PROTASIS]: pritom, budući, da kakvi smo god moramo jedan s drugim, život provoditi, kako valja dakle da postupamo i da se obhodimo, da nismo jedan drugom te gotni, dosadni i vredoviti, kako možemo drug drugu ugoditi [protasis]; tiho, mirno i ljubezno između sebe živovati, i dne žitija našega koliko je moguće oblečati i usladiti, potaštiču se izjasniti.¹⁷ [apodosis] [= APODOSIS]

Period je punktacijom (;) izdijeljen na pet semikolona. Glavna misao je na početku, u prvom semikolonu, iskazana parataksički sa dve paralelne komate. U naredna dva semikolona ova misao je razrađena i završena sa nizom umetaka, koji je proširuju (amplifikacija). Na nju se nadovezuje druga misao u istoj rečenici asocijativno povezana sa prethodnom počev od reči „pritom”. Za razliku od prethodnog primera forma rečenice je organizovana po drugačijem principu. Gotovo je slobodna, sa labavom povezanošću delova. Kao da je Dositej pisao onako kako su prirodno tekle njegove misli. Mnogobrojne komate i kola povezani su veznicima (polisindet), i dodavanjem stalno novih članova misao se proširivala do njenog okončavanja, a dalje produžavala asocijativno po blizini. Da bi održao vezu između logički slabo povezanih delova koristio se tehnikom povezivanja ponavljanjem stalno istog veznika i reči kao „budući” (tj. „zbog toga što” ili „prema tome”). Iako je forma rečenice po unutrašnjoj strukturi neperiodna, zadržana su punktacija i sredstva ritmizacije karakteristična za period. Sredstva ritmizacije su bogata i raznovrsna: rime na početku, sredini i kraju perioda (dvosložno u rečima „poznati/postatiti”; slabije izražena na kraju: „izjasniti”) koje zamenjuju klauzulu organizovanu metričkim principima u klasičnom periodu. Zvukovna ponavljanja su obilato zastupljena kroz ceo period. Zanimljiva je i upotreba punktacije: na pojedinim mestima prestaje da označava logičke odnose između semikolona, već samo ritam – označava pauzu i deli period na samerljive delove; seče semantički i sintaksički tesno povezane reči (na primer „s ljudma i s ženama; s bogati i siromasi”).

⁽¹⁷⁾ *Isto*, str. 7-8.

Poslednja dva primera izdvajaju se. U prvom od njih misli se slažu u rezovima, tehnikom izdvojenih sekvenci bez uzajamne povezanosti, kao misli koje se javljaju u svesti pre svoga uobličavanja; u drugom prikazuje se prirodan tok misli koje su međusobno povezane asociranjem. Deluju prirodno i lako se čitaju, jer se njihova forma zasniva na mentalnim procesima koji su svima zajednički. Može se okarakterisati kao „slobodna” u odnosu na tradicionalni periodni model. Odsustvo periodnog obrasca rečenice, međutim, nije značilo odsustvo svakog pravila, već prisustvo drugačijih pravila po vrsti i poretku. Principi građenja rečenice koja je formalno zadržavala osobine perioda, bili su izvedeni iz prirodnog načina rada ljudskog uma (asocijacija, prirodni tok misli, sekvence misli pre njihovog uobličavanja u logičke odnose). Po tome što nije izvedena iz racionalnih principa i pravila, već iz sfere intuitivnog i subjektivnog, Dositejeva rečenica mogla bi se okarakterisati, u ovim primerima, kao antiklasiistička. Ipak, i ovakve rečenice zadržavaju pojedine osobine karakteristične za period: numerus, zvukovnu orkestraciju, punktaciju, razvijene postupke amplifikacije kao i formalno deljenje koje asocira na protasis i apodosis. Ovakav tip rečenica pre je izuzetak nego pravilo, ali se ipak javljaju upletene između periodnih.

U Dositejevim spisima nedvosmisleno jasnu kompoziciju periodne rečenice nalazimo najpre u diskurzivnim tekstovima, veoma retko u narativnim, samo ponekad pomešanu sa drugačijim rečenicama u njegovim pismima. Tako ih nalazimo u predgovoru autobiografije i u moralističkim pasażima autobiografije u kojima je pratio i komentarisao naraciju; ne u naraciji ili opisima. Više ih ima u *Sovjetima zdravago razuma* ili *Sobraniju*, nego u *Mezimcu*, jer je Dositej bliže kraju svoga delovanja sve više napuštao periodni stil, i sve više se približavao govornom jeziku i slobodnoj rečenici, i u diskurzivnim tekstovima. Glavna karakteristika Dositejeve periodne rečenice jeste slabljenje napetosti između dva njegova dela, uzlaznog protasisa i silaznog apodosisa, koji upravo i čine identitet kružne, periodne rečenice. Takođe njegova periodna rečenica gubi i neke sekundarne karakteristike klasične periodne rečenice, što se ogleda u redukciji postupaka ritmizacije – osobito klauzule koju ponekad zamenjuju zvukovna podudaranja na završecima reči u zadatim pozicijama (rima) – i u odsustvu stilskih figura. Stil njegove rečenice je jednosta-

van, neukrašen. Razlika u odnosu prema pravilima klasičnog obrasca može da bude na očigledan način jasna ako se uporedi sa analiziranom rečenicom Zaharija Orfelina. Dositejeva rečenica mogla bi se u zavisnosti od tačke gledišta okarakterisati kao poluklasicistička ili nedogmatska klasicistička, ili kao slobodna interpretacija, ili dalji razvoj na podlozi pravila klasične (pa i ciceronovske) rečenice. Moglo bi se reći da je Dositej izgradio svoju rečenicu modifikacijom periodne. Približno najtačnije bilo bi reći da njegova rečenica oscilira između redukovanog (pojednostavljenog ili oslobođenog od strogih pravila) modela klasičnog perioda i rečenice koja je po sklopu neperiodna (nema protasis i apodosis) i samo zadržava pojedine elemente retorske periodne rečenice, prevashodno njene delove (*colon*, *commata*). Tako je Dositej, s jedne strane, i dalje pisao periodnu rečenicu, ali bez stilsko-jezičkih sredstava karakterističnih za nju (metafore, poređenja), bez numerusa (ritmizacije metričkim sredstvima), sa oslabljenim protasis/apodosis odnosom, pa je možemo tumačiti kao rečenicu koja se na podlozi perioda transformiše u pravcu nacionalizovane rečenice, odnosno rečenice koja će biti sličnija, manje udaljena, od rečenice govornog jezika.

Ovakav tip rečenice Dositej je gradio tako što je svoju misao slobodno razvijao dodavanjem: jedna misao nastavljala se u novu misao koja se dalje razvijala u okvirima iste rečenice. Za Dositeja će, osobito u *Životu i priključenijima*, biti karakteristična upotreba dugih rečenica, od tri do šest članova, koji su se nadovezivali jedni na druge. To je bilo moguće – da ima rečenica koje u prvom izdanju njegove knjige ispunjavaju jednu i prelaze na drugu stranicu – jer nije po formi bila kružna, tj. takva da svoj smisao dobija tek kada se u čitanju stigne do poslednje reči u rečenici. Čitalac nije morao da pamti ceo tok rečenice da bi mogao da shvati njen smisao kada stigne do kraja, kao što je to u primeru Orfelinove rečenice. Ona je najčešće prikaz prirodnog toka misli ili, ako je reč o naraciji, sleda događaja. Način na koji se misli slažu u rečenicu, međutim, ima obeležja retorske (uslovno periodne) rečenice sa za tu vrstu rečenice karakterističnom punktacijom, koja, međutim, više nema samo ulogu označavanja promene u odnosima između njenih delova, već označava i tematsku celinu naracije (ako se prikazuju događaji) ili prelaz sa jedne misli na drugu, pri čemu u jednoj rečenici mogu biti jedna

misao i njena razrada kroz primere, ili nekoliko misli asocijativno povezanih. Tako period može da bude višičlan, i veoma dug, a da se njegova dužina ne oseća kao smetnja u razumevanju.

Treba u opisu Dositejeve rečenice uzeti u obzir i pisano-usmeni karakter njenog statusa, tj. da je autor pisao da bi se njegove rečenice slušale, a ne samo čitale. U citiranim odlomcima iz njegovih eseja reč „stil” javlja se u sintagmi sa rečju „glas” („ukrepljena *glasom i stilom*”; „način *pisanja i izgovora*”), a valjanost perioda preporučivao je da se proverava sluhom. Nije reč samo o retorskoj kulturi pisanja teksta za slušanje, već i o osobenoj polupisanoj polusmenoj kulturi toga vremena. Štampane knjige su pismeni ljudi čitali naglas oko sebe okupljenom krugu nepismenih ljudi, a oni su ono što su čuli dalje prenosili usmenim putem. Broj pismenih ljudi je još uvek bio razmerno mali, a knjige su bile skupe. Zbog toga su se štampale i da bi se naglas čitale drugima. U tu svrhu na završetku, u dnu, svake stranice nalazila se prva reč sledeće, da bi onaj koji čita mogao lakše i bez zastoja da pređe na sledeću stranicu. Tako se može objasniti i delovanje Dositejevih spisa, osobito *Života*, iako je štampan u malom tiražu (oko 300 primeraka). U čitanju važnu ulogu imala je punktacija. Naime, ona je imala dvojaku funkciju, sintaksičko-semantičku i ritmičku. Zapeta je odvajala komate od kolona i imala je vrednost jednočetvrtinske pauze; tačka zarez je označavala završetak kolona i imala je vrednost dvočetvrtinske pauze; dvotačka je označavala zaokret, prelaz sa protasisa na apodosis, i imala je vrednost tročetvrtinske pauze; tačka je označavala kraj rečenice i četvoročetvrtinsku pauzu u čitanju. Punktacija se u opisanom značenju upotrebljavala u čitavoj Evropi još u XVIII veku, ali se njena funkcija vremenom menjala. U tome smislu, važno je ukazati, kod Dositeja dolazi do menjanja funkcija interpunkcijskih znakova, a da to nije svodivo na jedan obrazac ili postupak. U njegovim spisima punktacija će funkcionisati na opisani način, ali i u samo jednoj od pomenutih funkcija. Dvotačku i druge interpunkcijske znake upotrebljavao je u dugim rečenicama da bi označio ritam čitanja, a ne sintaksičke i semantičke odnose. Kao, na primer, u ovoj rečenici iz *Života* u kojoj u duhu deističkog učenja objašnjava prirodu kao knjigu iz koje se uči:

Ovu knjigu čitajući premudri Sokrat, večna slava Atine i svega slavnog grečeskoga roda ja imena, pre Hristova prišedstvia mučenik je

bio za blagočestije, praštajući i blagosiljajući onog istoga koi mu je otrov dao: Ovu knjigu ko čita s zdravim bogodanim razumom, i ko njojzi sleduje; mora doći k istinom bogopoznanstvu, i on je (kako uči Sveti filosof i mučenik Justin) delom Hristjanin, ako se slovom i ne nazivlja hristjanin, živeći pravedno i bogougodno: ko ovu knjigu ne vidi sleplji je od slepa rođena! Ko njezin glas ne čuje, gluvlji je od sinja kamena, jerbo, nebesa povedaju slavu božju, i tvorenje ruku njegovu vozvjaštava zemlja.¹⁸

Rečenica je građena na parataksičkim odnosima između kolona, sa anaforskim ponavljanjima i punktacijom koja označava ritam čitanja. Dvotačka u ovom primeru kao i tačka zarez upotrebljeni su u funkciji označavanja pauza – nemaju sintaksičku funkciju označavanja kraja kolona i zaokreta u rečenici (prelaz sa protasisa na apodosis) –, punktacija je redukovana na ritmičku funkciju. Ovakvi primeri nisu retki, kao i mešoviti, gde će punktacija u jednom delu rečenice imati sintaksičku i ritmičku, a u drugom delu rečenice samo ritmičku funkciju. Tako se funkcija punktacije mora interpretirati od rečenice do rečenice, jer situacija nije ista, ili uniformna. Ovakva upotreba punktacije poseban problem predstavlja u savremenim izdanjima Dositejevih spisa – priređivači su po pravilu proizvoljno, i bez razumevanja Dositejevog postupka, ispravljali njegov tekst prilagođavajući ga našim današnjim interpunkcijskim navikama. Ovaj problem do sad u literaturi nije uočen i teorijski osvešćen. A otvara i novi: kako priređivati Dositejeve tekstove? Kako tekst koji je pisan da bi bio čitan i slušan preneti iz jednog usmeno-pisanog medija u kome je postojao u pisani, a da se pri tome što manje izgubi od njegove autentičnosti?

Jedno je, međutim, ono što mi iz naše sadašnje perspektive vidimo, ili možemo da vidimo kao periodnu rečenicu, a drugo je ono što su pisci i publika toga vremena smatrali i nazivali periodom. Da su se modifikovane periodne ili gotovo slobodne rečenice i dalje nazivale i smatrale periodom kao da potvrđuje i sam Dositej. U *Mezimcu* pisao je:

U mojoj prvoj basni *prvi period* ništa ne valja. Evo kakav je: Oraz i lisica učinili su među sobom družestvo; i što bi to bilo vsegdašnje i

⁽¹⁸⁾ *Isto*, str. 85.

postojano, dogovorili su se i soglasili da živu u komšiluku, da bi u potrebi jedan drugom mogli pomoć dati.¹⁹

Dositeju ova rečenica nije bila dobra jer u njoj nije upotrebio pri-povedni prezent, karakteristiku govornog jezika, a ne zbog toga što za strukturu perioda nema bitno svojstvo – napetost, zaokret, suprot-stavljenost, između kolona (*membrum*) rečenice. Kao da je krajem XVIII veka pojam perioda proširio sadržaj; tako se naziva svaka re-čenica koja je sastavljena od kolona i komata u koordiniranom od-nosu, sa ili bez drugih sekundarnih obeležja u izboru figura i ritmi-zaciji. U poznijim novovekovnim retorikama koje su bile u upotrebi početkom i polovinom 19. veka periodom je nazivan i ovakav tip re-čenice. Neće se strogo odvajati ili čvrsto razlikovati od pravih peri-odnih rečenica, nego će se navoditi kao primeri zajedno sa njima.²⁰ Periodnom rečenicom se nazivala i prosta rečenica ako je proširena umecima (amplifikacija, parenteza).²¹ Nosilac identiteta periodne re-čenice postale su sekundarne karakteristike perioda. Da je to tako, pokazuje Jovan Sterija Popović, koji u retorici napisanoj oko 1840. godine najviše primera za period navodi iz Dositeja. Za njegovu re-čenicu primetio je: „Najbolju periodologiju nabljudavao je u nas Dositej”.²² Dositejev novi periodni stil zadobio je značaj uzora.

Osnovni problem u razmatranju Dositejeve rečenice jeste odnos rečeničnog modela poreklom iz antičke besedničke prakse kodifiko-vanog u retorskim priručnicima antike (uz izvesne izmene i dodatke u novovekovnim retorikama), i gramatičke strukture prirodnog jezi-ka na kome se po tome modelu rečenica gradi. Moris Krol (Morris W. Croll) predložio je da se terminološki razlikuju „rečenica” (pre-vladava logika gramatičkih pravila) i „period” (prevladava retorski, govorni momenat).²³ Međutim, ova distinkcija nije bila opšteprih-

⁽¹⁹⁾ *Mezimac*, nav., str. 414. Kurziv N. G.

⁽²⁰⁾ Na primer, u rukopisnoj *Retorici* Jovana Sterije Popovića nastaloj oko 1840. u primeru za tročlani period. V.: „*Retorika*” *Jovana Sterije Popovića*. Priredila I. Veselinov, u: *Zbornik istorije književnosti*, 9. *Jovan Sterija Popović*. SANU, Beograd 1974, str. 588-589.

⁽²¹⁾ Na primer, u prvoj štampanoj retorici kod Srba Avrama Mrazovića, *Ruko-vodstvo k slovenskomu krasnorečiju*. Budim 1821, str. 164-165.

⁽²²⁾ „*Retorika*” *Jovana Sterije Popovića*, nav., str. 590.

⁽²³⁾ V., na primer: Morris W. Croll, *The Baroque Style in Prose*, u: „*Attic*” and

vaćena.²⁴ Ako terminološka distinkcija i nije prihvatljiva, ili održiva, pojmovno razlikovanje jeste. To je ipak način da razlikujemo dve osnovne situacije – kada je retoričkim zahtevima podređivana gramatička struktura jezika, i onda kada to nije. Kada se između ta dva principa vodila borba, kada je jedan odbacivan zbog drugog, ili kada je između njih postojala saradnja, traženje saglasnosti. Da bi se to razumelo treba podsetiti da je period ritmizirana proza, koja svoj ritam gradi eufonijskim sredstvima, potom metričkim u tačno zadatim pozicijama na početku, kraju i završecima članova (numerus); najzad samerljivošću kolona (izokoloni). Da je osnovni princip u gradnji perioda stvaranje napetosti, očekivanja, posle koga nastupa nekakav zaokret ili antiteza između dva osnovna dela protasisa i apodosisa. Da se glavna misao saopštava pre kraja (tada je građen na antiklimaksu), ili na njegovom završetku. Da se unutar kruga protasis-apodosis mogu upisivati manji krugovi istog tipa koji ciklično ulaze jedan u drugi, manji u veći sintaksički okvir. Svaki od ovih delova perioda mogao se proširivati umetanjem kraćih, sintaksički nesamostalnih delova (*commata, incusa*), ili paralelnih kolona koji su proširivali ili prekidali osnovni stav (amplifikacija, parenteza). Ovolika pravila i ograničenja bila su složen zadatak u prilagođavanju strukture govorne rečenice periodnom obrascu. Periodna rečenica zahtevala je nešto što je u ponečem bilo suprotno prirodi govornog jezika, kao što je u srpskom govornom jeziku bilo neobično da se rečenica uvek završava glavnom mišlju, pokretačem, umesto da sa njim počinje. Potom da se misao podređuje muzici, ritmu, i da se o rečenici misli kao o estetskom fenomenu. Iz ove perspektive Dositejeva pozicija, čimegod da je uslovljena, može se okarakterisati kao simbioza, saradnja između onoga što je strano i domaće, opšte i posebno, evropska tradicija i nacionalna jezička osobenost. Njegovu rečenicu mogli bismo oksimoronski da okarakterišemo kao nadnacionalno-nacionalnu, ili da je nazovemo evropsko-srpskom rečenicom, jer je njena osnova bila u retorskim učenjima o sintaksičkim kompozicija-

Baroque Prose Style. Princeton 1969, str. 230-232.

⁽²⁴⁾ Ričard Lanham uz termine „Sentence – Period” piše: „Croll pointed out that ‚sentence’ was a grammatical, ‚period’ a rhetorical, term, but this distinction has not been generally maintained”, Richard A. Lanham, *A Handlist of Rhetorical Terms*. Berkeley and Los Angeles 1969, str. 92.

ma koja su u različitim istorijskim periodima bila osnova za građene rečenice na mnogobrojnim nacionalnim jezicima Evrope.

RIASSUNTO

L'articolo si basa sulla teoria di E. R. Curtius (*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter / Letteratura europea e Medio Evo Latino*, 1948) relativa all'unità della cultura multinazionale europea. La cultura europea è unitaria poiché ha una base classica comune che, attraverso la mediazione del Medioevo Latino, è stata trasmessa alle letterature scritte nelle lingue nazionali. La nozione di Curtius viene estesa in due modi: 1. mediante l'uso di materiale proveniente da una letteratura slava, 2. incrementando la portata del repertorio di lunga durata fino alla frase costruita secondo le regole della retorica classica, che si è essa stessa preservata grazie alla mediazione del Medioevo Latino ed è servita come modello per la composizione del periodo in molti vernacoli delle nazioni europee.

Dositej Obradović (ca. 1739-1811) ha scritto raramente frasi seguendo il modello del periodo classico e più spesso le sue frasi presentano i tratti del periodo retorico misto o di transizione e del periodo realizzato secondo le regole grammaticali della lingua nazionale. L'abbandono del modello classico della frase è collegato agli inizi dello sviluppo della cultura e della coscienza nazionale nel tardo '700.

L'articolo descrive vari tipi di modificazione del modello classico della frase.

SUMMARY

The paper is founded on the theory of E. R. Curtius (*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter / European Literature and the Latin Middle Ages*, 1948) about the unity of multinational European culture. European culture is unified since it has a common classical foundation that, by the mediation of the Latin Middle Ages, was carried over into literatures in the national languages. The notion of E. R. Curtius is broadened by: 1. using material from a Slavic literature, and 2. increasing the scope of the repertory of long duration to the classical rhetorical periodical sentence, which was also preserved by the mediation of the Latin Middle Ages, and served as a model for composing sentences in many vernacular languages of the nations of Europe.

Dositej Obradović (ca. 1739-1811) rarely wrote sentences according to the periodical model, and more frequently, his sentences have the characteristics of the

transitional or mixed rhetorical periodical sentences and ones written according to the grammatical rules of the national language. The abandoning of the periodical model of the sentence is connected with the beginnings of the development of national culture and consciousness in the late 18th century.

The paper describes various types of modification of the classical sentence pattern.

